

Par semantiskajām pārmaiņām latviešu helonīmijā

Anita PAIDERE
Latvijas Universitāte

1. Ievads

Helonīmi jeb purvu nosaukumi (gr. *helos* ‘purvs’ + *onoma, onyma* ‘vārds’) kā atsevišķs toponīmu slānis ir visai maz pētīti, lielāka uzmanība parasti tikusi pievērsta hidronīmiem, oikonīmiem un antroponīmiem jeb ūdeņu, apdzīvotu vietu nosaukumiem un personvārdiem. Arī pats helonīmu objektu kopums ir nevienmērīgs — tajā ietilpst gan lieli, daudzu tūkstošu gadu laikā radušies unikāli dabas objekti, piemēram, Cenu tīrelis, gan mazāki, taču oficiālos dokumentos fiksēti un kartēs atrodami purvi, gan arī nelielas pārpurvojušās pļavas, aizauguši ezeri vai mežu nogabali, kuru nosaukumi uzskatāmi par mikrotoponīmiem jeb vietvārdiem, kas attiecināmi uz samērā nelielu ģeogrāfisku objektu lauku apvidū (VPSV: 47). Semantiskās pārmaiņas skārušas galvenokārt to helonīmu daļu, kas pieder pie mikrotoponīmijas, un šeit jāatzīst, ka precīza helonīmu klasifikācija un grupēšana pēc semantiskajām pazīmēm nav iespējama, jo trūkst dokumentālu liecību un laika gaitā dažkārt mainījušies arī paši objekti, turklāt dabā robeža starp purviem un, piemēram, purvainu mežu var nebūt viegli nosakāma.

Latviešu toponīmikā helonīmi kā atsevišķa toponīmijas daļa tikpat kā nav pētīti, tādēļ par teorētisko pamatu tiek izmantoti arī citi neapdzīvoto vietu nosaukumu semantikai veltītie darbi. Tā nozīmīgs ir Laimutes Balodes darbs *Latvijas PSR ezeru nosaukumu darināšana* (Balode 1985), kurā aplūkota arī ezeru nosaukumu semantika. Latviešu onomaste Vallija Dambe 20. gs. 70. gadu sākumā ir publicējusi vairākus purvu nomenklatūras vārdu uzskaitījumus un definējusi to semantiskās iezīmes (Dambe 2012:

196). Vērā ņemamas atziņas paustas arī vairākos atsevišķu Latvijas reģionu toponīmajai veltītos darbos, piemēram, Benitas Laumanes apcerējumā *Dažas Lejaskurzemes toponīmu vārddarināšanas un semantikas īpatnības* (Laumane 1987), kurā sniegts toponīmu darināšanas un semantisko iezīmju apraksts. Par vides apelatīviem latviešu toponīmajā, iedalot šo kopumu mežu un krūmāju apelatīvos, bezmežu apelatīvos un purvu apelatīvos, rakstījusi Sanda Rapa (2014: 109). Vides apelatīvu grupā autore iekļauj onomastisko vārdu savienojumu otrus resp. pēdējos komponentus (Turpat: 108), kuri kā onimizējušies apelatīvi sastopami arī purvu nosaukumos.

Lietuvā nozīmīgs helonīmu darināšanai veltīts darbs publicēts 2008. gadā — Laimutis Biļķis (*Laimutis Bilkis*)¹ pētījumā *Lietuviešu helonīmu darināšana (Lietuvių helonimų daryba)* analizē vairāk nekā 10 000 sufiksāli atvasinātus Lietuvas purvu nosaukumus (Bilkis 2008). Vairāki darbi ir veltīti lietuviešu helonīmu semantikai konkrētā reģionā. Starpkaru posma anketās fiksēto Marijampoles apriņķa helonīmu salikteņu motivāciju analizējusi Daļa Sviderskiene (*Dalia Sviderskienė*), pirmo reizi lietuviešu toponīmiskā aplūkojot t. s. situācijas helonīmus, kuros tipizēta situācija vai notikums dod vārdu maz zināmam un mazpazīstamam objektam (Sviderskienė 2016: 243). Lidzīgi analizētas šā paša apgabala helonīmu vārdkopas, nodalot saprotamas motivācijas helonīmus no nosaukumiem, kuru nozīme un motivācija ne visai skaidra (Sviderskienė 2017), un sufiksāli atvasinātie helonīmi (Sviderskienė 2019). D. Sviderskiene analizējusi arī Utenas apriņķa Anīkšču rajona helonīmu motivāciju (Sviderskienė 2022). Semantikas izpētē bieži izmantota Aleksandra Vanaga (*Aleksandras Vanagas*) *Lietuviešu hidronīmu etimoloģijas vārdnīca* (1981), kurā skaidrota arī semantika — vairumam hidronīmu nozīme ir saistīta ar kādu raksturīgu pazīmi. Helonīmu sakarā svarīga ir A. Vanaga atziņa, ka ūdeņu nosaukumu sākotnējās nozīmes bijušas saistītas ne tik daudz ar pašu hidroobjektu īpašībām, kā ar upju un ezeru vidi raksturojošiem apelatīviem (Vanagas 1981: 104) un apelatīvu analizē var tikt izmantotas dažādas pieejas, taču svarīgākās no tām saistītas ar analīzi vārddarināšanas, cilmes un nozīmes aspektā (Turpat: 4).

Nedaudz atšķirīga pieeja, analizējot semantiskās opozīcijas Viļņas apgabala toponīmos, atrodama Pāvela Skorupas (*Pavel Skorupa*) darbos, kuros

¹ L. Biļķis plašāk skaidrojis arī helonīma jēdzienu, vietu toponīmijā un problemātisko raksturu (Bilkis 1997, 35–57).

aplūkoti gan apdzīvotu, gan neapdzīvotu vietu nosaukumi un opozīcijas analizētas semantiskajā, vārddarināšanas un sintaktiskās konstrukcijas (toponimiskajām vārdkopām) aspektā (Skorupa 2019), kā arī sniegta vispusīga analīze priekšstatiem par objekta novietojumu telpā (Skorupa 2021). Autors atzīst, ka joprojām aktualitāti nav zaudējuši pētījumi par to, kādi elementi ģeogrāfisko objektu nosaukumos rada pretēju semantisko nozīmi, kādas kategorijas veido šādi toponīmi, kādi lingvistiski vai ekstralingvistiski faktori noteikuši attiecīgu nosaukumu izcelsmi utt. (Turpat: 256).

Baltu hidronīmu un helonīmu pētījumi tikuši balstīti vietvārdu klasificēšanā primāros un sekundāros nosaukumos, sekundāros savukārt dalot atvasinātos, saliktos nosaukumos un vārdkopās. Šis iedalījums ir pamatā arī rakstā analizētajām semantiskajām pārmaiņām latviešu helonīmijā.

Pētījuma pamatā ir Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūras (LĢIA) Vietvārdu datubāzes helonīmi. Atbilstoši datu avota specifikai² darbā analizēti tikai tie helonīmi, kuriem ir zināma objekta precīza atrašanās vieta un kuri ir saistīti ar dabā pastāvošiem objektiem. LĢIA Vietvārdu datubāzē ir pieejams objekta (purva) oficiālais nosaukums, kā arī tā paralēlie nosaukumi (datubāzē — „citi nosaukumi“), ja tādi pastāv. Analizējot helonīmus, izmantoti tikai oficiālie nosaukumi, paralēlos nosaukumus aplūkojot kā papildinformācijas avotu. Vietvārdu datubāzē nosaukums nav atveidots fonētiskajā transkripcijā, dažviet aiz nosaukuma norādīta divskaņa [uo] lietošana, un arī šajā rakstā avotā lietotā forma nav mainīta. Nosaukumi, kuros transkripcija kvadrātiekvās atrodas nevis aiz paskaidrojamā, bet aiz nosaukuma pēdējā vārda, piemēram, *Dīva dorza pūrs* [uo] Kombuļu pag., rakstā atstāti nemainītā veidā. Ja vietvārda transkripcija nav norādīta, bet nosaukums fonētiski nav skaidrs, iekavās aiz pārprotamā vārda tiek dots iespējamais transkripcijas variants, piemēram, *Pori* (*Puori*) Kalvenes pag. Ja analizējamā materiālā atrodami vairāki objekti ar vienādu nosaukumu, to skaits minēts iekavās aiz nosaukuma, piemēram, *Ezerpurvs* (2) Staburaga pag., Stradu pag. Analizējot helonīmu objektu (purvu) atrašanās vietu, ja vien iekavās aiz nosaukuma nav norādīts cits avots, piemēram, vietvārdu vārdnīcas, ir izmantota LĢIA Vietvārdu datubāzes sistēma un koordinātes. Ņemot vērā, ka darba

² LĢIA Vietvārdu datubāze ir elektroniski pieejams datu avots, kurā fiksēti nosaukumi pastāvošiem objektiem un, vadoties pēc izmaiņām vietvārdu objektos, tiek veikti papildinājumi un labojumi.

faktoloģiskais materiāls ataino aktuālo informāciju par objektiem un to nosaukumiem, analīze balstīta informācijā datu lejuplādes brīdī (14.08.2018.), lai pētījumā izmantotie dati būtu nemainīgi un savstarpēji salīdzināmi.

Sistematizējot visus LĢIA Vietvārdu datubāzē pieejamos helonīmus (2072 purvu nosaukumi), konstatēts, ka lielākā daļa no tiem (77 %) ir vārdkopas, otru lielāko grupu (12 %) veido salikteņi, atvasināto nosaukumu (5 %) un pirmatnīgo nosaukumu (5 %) īpatsvars ir neliels, neskaidri ir aptuveni 1 %. Daļa vārdkopu, salikteņu un pirmatnīgo helonīmu (izņemot neskaidros nosaukumus) kā semantisko pārmaiņu piemēri aplūkoti šajā rakstā.

2. Onimizēšanās process latviešu helonīmijā

Par semantiskajiem vārddarināšanas paņēmieniem uzskata onimizāciju, metaforu un metonīmiju, taču helonīmos biežāk novēroti onimizācijas gadījumi. Onimizācija ir samērā sens semantiskais vārddarināšanas paņēmieni jaunu vārdu veidošanai. Par tā spilgtāko izpausmi tiek uzskatīta dažādu īpašvārdu grupu rašanās (Vulāne 2013: 203).

Jēdziens *onimizācija* jeb *onimizēšanās* tiek skaidrots kā sugasvārda vai vārdkopas pārtapšana par īpašvārdu (VPSV 2007: 269). Piemēram, no apelatīva *līdums* ‘nolīsts tīrums, meža zeme’ (ME II: 477) radies helonīms *Līdums* Mežāres pag. Jāpiebilst, ka onimizēšanās joprojām ir samērā neskaidrs process, tiek diskutēts, vai tas daļēji nav atkarīgs no īpašvārda lietotāja (runātāja, rakstītāja) attiecīgā brīdī. Neskaidri ir paša procesa posmi, brīdis, kad onimizēšanās uzskatāma par pabeigtu. Zināmā mērā par onimizēšanās noslēgumu var uzskatīt sugasvārda rakstīšanu ar lielo sākumburtu, it īpaši, ja vārdkopās tas ir otrs vai trešais komponents, piemēram, helonīms *Trešā Paļts* Šķaunes pag., kurā nomenklatūras vārda rakstība ar lielo sākumburtu liecina, ka apelatīva *palts* ar nozīmi ‘peļķe, lāma, lietus straume’ (ME III: 63) variants *paļts* ir onimizējies un vairs netiek uztverts kā sugasvārds. Atšķirībā no gadījumiem, kad apelatīvs *ezers* pārtapis par īpašvārdu *Ezers* vai *upe* par onīmu *Upe*, apelatīvam *purvs* šādi nosaukumi LĢIA Vietvārdu datubāzē nav reģistrēti. Nav reģistrēti arī hiperonīma *purvs* variantu *purs*, *pūrs* un *pors* [uo] onimizēšanās gadījumi. Izņēmums ir nosaukums dsk. formā *Pori* Kalvenes pag. (visdrīzāk — *Puori*).

Vērojama arī tendence nosaukumam saglabāties, kad objekts ir mainījis savu statusu vai nosaukuma semantika jau zudusi, vai arī ir zināma tikai kāda konkrēta apvidus iedzīvotājiem.

Deminutīvdatvasinājumu iekļaušana onimizējušos nosaukumu grupā ir samērā neskaidra, un zināmu ieskatu problemātikā devusi L. Balode, analizējot vietvārdus, kuru struktūrā ietilpst ģeogrāfiskā apelatīva celms un deminutīvais sufikss, un norādot, ka ir iespējami gadījumi, kad deminutīvpiedēklis pievienots jau apelatīva līmenī un apelatīvs tikai vēlāk ir kļuvis par vietvārdu, šāds piemērs tad būtu uzskatāms par onimizēšanās gadījumu. Savukārt, ja deminutīvpiedēklis pievienots tikai topoderivatīvajā procesā, šāds gadījums nebūtu onimizēšanās (Balode 2005: 29). Šajā rakstā par onimizēšanās gadījumiem netiek uzskatīti tādi deminutīvdatvasinājumi kā, piemēram, helonīms *Lānīte* Dunalkas pag. (atvasināts no apelatīva *lāns*³ 'liels, necaurejams mežs' (ME II: 438), līdzīgs skaidrojums — 'liels, biezs jauktu koku mežs ar mitru augsni' (EH I: 728), kā arī *Lēlītis* Lejasciema pag., kurš, visticamāk, saistīts ar apelatīvu *lēlis* 'putns vārnas lielumā, pārsvarā lido vakara krēslā, olas dēj un perē lielos sūnekļos' (ME II: 459; EH I: 737).

Ja salīdzina hidronīmu onimizēšanās gadījumus latviešu un lietuviešu valodā un aplūko apelatīva *upe* pārtapšanu par nosaukumu *Upe*, tad Lietuvā ir reģistrētas 10 upes ar nosaukumu *Upe*, bet Latvijā ir tikai viens šāds nosaukums. Onimizēšanās procesā vairāk ir iesaistītas dialektālās leksēmas (upju nosaukumiem — *urga*, *rūcis*, *valks*), un šīs īpatnības iemesls varētu būt tas, ka daļa dialektālo leksēmu ir zaudējušas savu apelatīvo nozīmi (Balode 2005: 27).

Līdzīga veida procesi ir vērojami arī helonīmiem. Analizējot pirmatnīgos desubstantīvos helonīmus, noskaidrots, ka no 85 zināmas nozīmes pirmatnīgajiem helonīmiem, onimizējoties apelatīvam, ir radušies 80 nosaukumi, no tiem 40 nosaukumi saistāmi **ar purvu un purvainu vietu apelatīvu onimizēšanos**. Šie nosaukumi, iekļaujot arī leksēmas, ar kurām tiek apzīmēti līdzīgi objekti, piemēram, *danga*, *lūžņa*, kā arī no morfoloģiskās derivācijas viedokļa sufiksālus derivātus, taču no toponīmiskās klasifikācijas viedokļa pirmatnīgus nosaukumus, ir:

- *Dangas* Viesītes pag.: *danga* 'zemes nogabals, kuru no trim pusēm apņēmis purvs vai ūdens', arī 'padziļinājumi, izbrauktas risas' (ME I: 437);

³ Par apelatīva *lāns* izcelsmi pastāv arī cits pieņēmums, kurš vedina domāt par iespējamo saistību ar Baltijas jūras somu valodām: ig. *laan* (*laas*, lib. *lōīts*) > latv. *lānis*, *lāns* (Boiko 1993: 12). Šajā gadījumā lībiešu ģeogrāfiskā apelatīva nozīme ir 'peļķe' (Turpat: 8).

- *Dugnas* Rubas pag.: *dugna*, varianti *dugņa*, *dūkņa* ‘staigna vieta’ (ME I: 524–525), ‘purvaina augsne zemās, avotainās vietās’ (EH I: 337);
- *Dūņajs* Malienas pag.: *dūņajs* ‘dūņaina vieta, dūņas’ (ME I: 528);
- *Lanka* Vecsaules pag., *Lankas* (2) Aizputes pag., Īvandes pag.: *lanka* ‘upes līcis, zema iegarena teritorija’ (ME II: 420);
- *Liekne* (2) Sakas pag., Ances pag., *Lieknes* Laidu pag.: *liekne* ‘bezgalīgs pļavu plašums pa visu upmalas līdzenumu’ (ME II: 495);
- *Likšņa* Vecpiebalgas pag.: *likšņa* ‘ezera gabals, kuram virsū pāraugusi pļava’ (ME II 487), kā arī cita nozīme ‘kritušu un nenovaktu koku apvidus’ (EH I: 749);
- *Lomi* Maļinovas pag.: (iespējams, *luomi*), pastāv vairāki skaidrojumi, piemēram, *luomens* ‘dūksnaina peļķe’ [žemaišu *luoma* ‘slīkšņa, zema vieta tīrumā’] (ME II: 527), Ciblā un Pildā reģistrēts apvidvārds *luoms* ‘šķūnī sakrauta labība’ (Braidaks 2007: 83), nozīmes ziņā ticams šķiet lietuvišu valodas apelatīvs *lomà* ‘grava, lāma, ieplaka, iedobe’ (Lie-La: 270);
- *Luksts* Tirzas pag.: ar leksēmu *luksts* parasti tiek apzīmētas zemas un mitras pļavas (ME II: 511), šai leksēmai ir sazarota polisēmija, un LĢIA Vietvārdu datubāzes materiālā ir atrodami arī citi toponīmi (t. sk. helonīmi), kuru sastāvā ietilpst apelatīvs *luksts*; sal. Kovaļevska 1997: 138 *Luksta pūrs* Asūnes pag., radies, aizaugot ezeram;
- *Lūžņas* Elkšņu pag.: onimizēties mežu un krūmāju nomenklatūras vārds *lūžņa* ‘brikšņains, pielauzts mežs’ (Rapa 2013: 47);
- *Nīdrojs* [uo] Izvaltas pag.: *nīdrojs* ‘niedru audze’ (Kovaļevska 1997: 141; Bērkalns 2007: 325);
- *Paļtes* Kalniešu pag.: *palts* ar nozīmi ‘peļķe, lietusūdens straume’ (ME III: 63), apelatīvs īslaicīgi mitras, purvainas vietas apzīmēšanai; sal. Kovaļevska 1997: 141 purvs Kalniešu pag., kas ir mazi dīķīši, veca ezera paliekas;
- *Pempis* Tārgales pag.: viena no apelatīva *pempis* nozīmēm ir ‘vircas bedre’ (ME III: 199); sal. arī lībiešu val. *pe'mp* ‘ar ūdeni pārklāts purvs’ (Kettunen 1938: 280);
- *Plocis* [uo] Rumbas pag. (3), *Ploči* (visdrīzāk — *pluoči*) Ģibuļu pag.: ar purvāju apelatīvu *plocis* tiek apzīmēti nelielu purvainu vietu nosaukumi (Rapa 2013: 53);
- *Pori* (visdrīzāk — *puori*) Kalvenes pag.: leksēmas *purvs* dialektāls variants *puors*;

- *Posums* (visdrīzāk — *puosums*) Alsungas nov.: *puosums* tiek uzskatīts par kursismu ar nozīmi 'līdums' (Hirša 1987: 61), ar apelatīvu *posums* parasti apzīmē līduma zaru un koku sakņu nokopšanu (Rapa 2013: 49);
- *Pūlis* Sakas pag.: ar *pūli* parasti apzīmē lauku pēc tā nokopšanas un atstāšanas papuvē (Rapa 2013: 50);
- *Rāvājs* Babītes pag.: *rāvājs* 'platība, teritorija, kur ir zemas, purvainas vietas', *rāva* 'sarkanīgi brūns purva ūdens ar paaugstinātu dzelzs saturu' (LLVV 6₂: 557);
- *Slīksnis* Straupes pag.: apelatīva *slīksnis* variants *slīkšņa* 'slapja, purvainā vieta', 'bieza cieši saaugušu ūdensaugu kārta, kas klāj ūdens virsu' (LLVV 7₁: 588–589);
- *Sokle* (iespējams, *suokle*) Klintaines pag.: apelatīvs *sokle* (arī *suoklis*) Kalncempju izloksnē nozīmē 'mitra, zema vieta, kur aug grīslis' (Balode 2000: 100);
- *Teireļš* Pušas pag., *Tīrelis* (9) Annenieku pag., Ģibuļu pag., Kurmāles pag., Pelču pag., Plāņu pag., Rumbas pag., Skrundas pag., Zalves pag., Zvārdes pag.: šo nosaukumu apelatīviskā nozīme ir 'purvs, purvājs, tundra, tuksnesīgs vai mežonīgs apvidus'. Iespējams, ka vārds *tīrelis* ir vecs deminutīvs (Karulis II 1992: 410). Mūsdienās apelatīva *tīrelis* nozīme ir 'augstais purvs, klāja, purvainā teritorija' (LLVV 7₂: 549), bet sal. Kovaļevska 1997: 146 *Teirieļš (-lis)* (3) 'aizaudzis purvs Ūdrišu pag.', 'purvs Aulejas pag. nosusināta ezera vietā, aizaudzis krūmiem', 'purvs Izvaltas pag., aizaudzis'.
- *Tīrs* Dunikas pag.: par leksēmas *tīrs* izcelsmi pastāv vairāki pieņēmumi, tāpēc desubstantīvo helonīmu grupā nosaukums *Tīrs* ierindojams tikai nosacīti. Ar šo vārdu retumis ir tikusi apzīmēta 'tīra, klāja vieta' (Karulis II 1992: 413);
- *Tīrulis* Rudbāržu pag.: apvidvārds, apelatīvs *tīrulis* tiek salīdzināts ar lietuviešu *týruliai* ar nozīmi 'liels un dziļš purvs' (ME IV: 204).

16 nosaukumi (to lielākā daļa no morfoloģiskās derivācijas viedokļa ir sufiksāli derivāti) tieši vai netieši **saistīti ar mežu, tā augšanas u. c. apstākļiem:**

- *Briuklojs* [uo] Asūnes pag.: *bryuklōjs* 'vieta, kur aug brūklenes' (Bērzkalns 2007: 87); sal. Kovaļevska 1997: 130 *Briuklojs* [*Bryukluojs*] 'bij. sūnu purvs Asūnes pag.';

- *Cērpiens* Laidu pag.: leksēma *cērps* Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā tiek skaidrota kā ‘cinis’, turpat arī apelatīvi *cērpājs* un *cērpiens* (ME I: 378);
- *Degums* Malienas pag.: *degums* pieder pie apelatīviem, ar kuriem parasti tiek apzīmēta cilvēka darbības ietekme uz vidi, ar apelatīvu *degums* var tikt apzīmēts gan lūdums, gan izdedzis mežs (ME I: 452);
- *Eglieni* Rucavas pag.: *egliens* ir apelatīva *eglājs* apvidus variants, leksikā pastāv arī *egliena*, *egliene* un *eglaine* (LLVV 2: 475);
- *Kārklājs* Engures pag.: *kārklājs* ‘kārklu audze, kārkliem apaugusi vieta’ (LLVV 4: 165);
- *Kulises* Jaungulbenes pag.: mežsaimniecības terminoloģijā pastāv termins *kulise* ar nozīmi ‘meža josla starp divām kailcirtes cirmām’ (Bisenieks 2005);
- *Lūdums* Mežāres pag.: *lūdums* ‘nolīsts tīrums, meža zeme’ (ME II: 477);
- *Ozolājs* Stelpes pag.: *ozolājs* ‘ozolu audze, ar ozoliem apaugusi vieta’ (LLVV 61: 76);
- *Sūnāklis* (2) Neretas pag., Saukas pag., Inešu pag., *Sūneklis*: apelatīvu *sūneklis* un *sūnāklis* nozīme — ‘purvainis mežs’ (ME III: 1133); sal. Kovaļevska 1997: 144 *Siunoklis* [*Syunuoklis*] (3) ‘purvs Asūnes pag., ap 10 ha’, ‘bij, purvs Aulejas pag., patukšs, ganīti lopi’, ‘purvs Aulejas pag.’;
- *Vērājs* Olaines pag.: *vērājs* ‘mežains apvidus’ (ME IV: 561);

18 onimizējušos apelatīvu **izcelsme saistāma ar citiem dabas objektiem vai to atrašanās vietu:**

- *Akate* Saunas pag.: *akate* ‘ar ūdeni pildīta bedre purvā, bieži aizaugusi ar sūnām’ (ME I: 62);
- *Aizpūre* Bebrenes pag.: leksēmas *aizpurve* ‘vieta aiz purva’ (ME I: 45) dialektāls variants;
- *Aizupe* Nīcas pag.: *aizupe* ‘vieta viņpus upes’ (ME I: 58);
- *Grebis* Zentenes pag.: pazemināta reljefa apelatīvs *grebis*, kuram ir papildnozīme ‘mits’. Atšķirībā no purva ar šo apelatīvu nosauktajā padziļinājumā ūdens uzkrāšanās notiek tikai lietus laikā (Rapa 2013: 42). Vietvārdu ar sakni *greb-* Latvijā ir samērā daudz, daļa no tiem ir lokalizēta Kurzemē (Laumane 2004: 236);
- *Sāris* Lēdurgas pag.: lībiešu val. apelatīvs *sāris* ‘strausts’ (Endzelīns 1980: 193), arī ‘sala, paugurs’ (Kagaine 2004: 52);

- *Šauri* Skaistas pag.: apelatīvs *šauras* ‘šaura vieta starp ezera krastiem (upes ieteka vai izteka)’ (EH II: 622); sal. Kovaļevska 1997: 145 *Šauri* ‘purviņš, krūmājs Skaistas pag. Ornicānos, šaurā, garenā ieplakā’.

Nosaukumi ar faunas un floras semantiku:

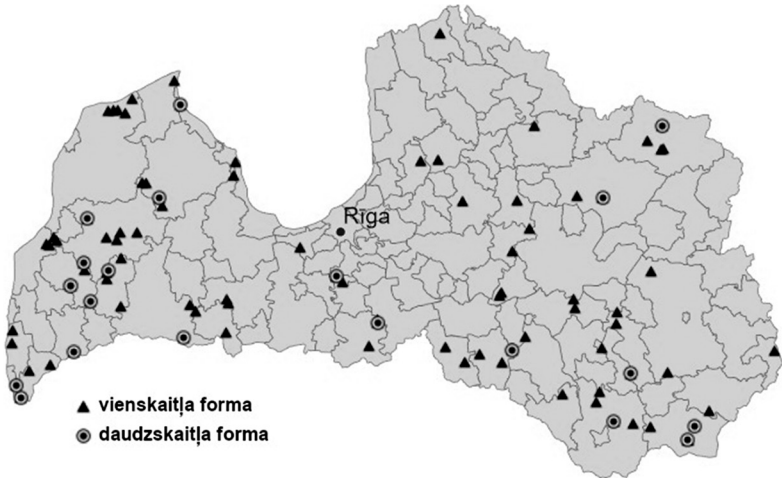
- *Bērži* Olaines pag.: salīdzināts ar liet. *béržas* ‘bērzs’, dsk. *béržai* (ME I: 292);
- *Krūklis* Mazsalacas pag.: apelatīvs *krūklis* ar nozīmi ‘pabērzu dzimtas krūms’ (LLVV 4: 447);
- *Vilks* Sausnējas pag.: LĢIA Vietvārdu datubāzē atrodams tikai viens no faunas apelatīva radies primārais helonīms *Vilks*, taču sekundāro helonīmu grupā ir 21 nosaukums ar apelatīva *vilks* vai tā deminutīvformas *vilciņš* sakni *vilk-/vilc-*.

Ar purvu semantiku šķietami nesaistītas leksēmas:

- *Balziens* Annenieku pag.: *balziens* ‘šķērskoks, kas savieno ragavu slieču pretējās mietnes’ (ME I: 260–261);
- *Dambji* Mārkalnes pag.: *dambis* ‘hidrotehniska būve tekoša ūdens aizturēšanai un tā līmeņa celšanai; aizsprosts’ (LLVV 2: 248), citi pieņēmumi — viensēta *Dambji* > purvs *Dambji*; *Dambja purvs* > purvs *Dambji*;
- *Krumslis* Sakas pag.: *krumslis* ‘pirksta locītava, kājas potīte’ (LLVV 4: 448);
- *Paiseklis* Mētrienas pag.: *paiseklis* ‘linu vai kaņepāju mīstīšanas rīks’ (ME III: 34);
- *Peizums* Salas pag.: *peizums* ‘daudzums, pārpilnība’ (ME III: 193);
- *Pokovs* Gaigalavas pag.: apelatīva *pakavs* dialektāla forma (raksturīga Latgales izloksnēm);
- *Pūtelis* Ģibuļu pag.: *pūtelis* ‘ēdiens, ko gatavo no piena un auzām, miežiem, rudziem, kviešiem, zirņiem, kā arī pupām’ (ME III: 453);
- *Rācenājs* Alsviķu pag.: *rācenājs* ‘rāceņu lauks, vieta, kur aug rāceņi’ (ME III: 494; LLVV 62: 490);
- *Vecenes* Nīcas pag.: nosaukuma izcelsme neskaidra.

Pirmatnīgo nosaukumu grupā nosacīti iekļauti arī nosaukumi, kuru pamatā ir citvalodu apelatīvi un kuri, domājams, uzskatāmi par onimīzēšanās gadījumiem, taču to nozīme nav meklējama latviešu valodā:

- Ar lietuviešu valodas apelatīviem, iespējams, saistāmi helonīmi *Ķirba* Rucavas pag. (*ķirba* ‘muklājs’ (Lie-La: 228)) un *Ļiuns* Kalupes pag. (*liúnas* ‘slikšņa, dūksnājs, staignājs, muklājs, dumbrajš’ (Lie-La: 269));

1. attēls. Pirmatnīgo helonīmu izplatība Latvijā (veidojusi autore, izmantojot ArcGIS online programmu, Envirotech datu slāņus, LĢIA datus).

- No slāvu valodu apelaīviem cēlušies nosaukumi *Amšara* Stabulnieku pag. (*amšar* ‘ar sūnām apaugusi vieta, purvs’ (Bilkis 2008: 157); baltkrievu val. pastāv apelaīvs *амуара* ‘sūnu purvs’ (Ābola 2010: 22)); sal. Kovaļevska 1997: 128 *Amšara* (3), arī *Mšarina*, purvs Kastuļinas pag., bij. purvs Piedrujas pag., no tā ņemta kūdra, arī *Imšara*, *Mšara*, ‘bij. sūnu purvs Piedrujas pag., dzērvenes augs, tagad nosusināts’; *Amšarina* ‘purvs Grāveru pag., augs vaivariņi, zilenes, papardes’; bkr. *амиарына* ‘sūnu purvs, zema vieta, kur aug sūnas’. Slāviski helonīmi ir arī *Mohs* Biķernieku pag. (apelaīvs *мох* ‘sūna, sūnas’ (Lopatins 2005: 412)), *Paromba* Vaboles pag. (poļu val. *paręba* ‘lielāks izcirtums’ (EH II: 166; LVV III: 143)), *Rošča* Zaļesjes pag. (apelaīvs *poуca* ‘birzs, birtala’ (Lopatins 2005: 793)).

1. attēlā rādīta pirmatnīgo helonīmu izplatība Latvijā. Par pirmatnīgu nosaukumu šajā rakstā tiek uzskatīts arī īpašvārds dsk. formā. Pirmatnīgo helonīmu skaits Ziemeļvidzemē un Austrumlatgalē ir mazāks, dsk. formas vērojamas galvenokārt Kurzemē un Latgales dienviddaļā, tomēr šo formu teritoriālo īpatnību iemeslu noteikšanai nepieciešama papildu izpēte.

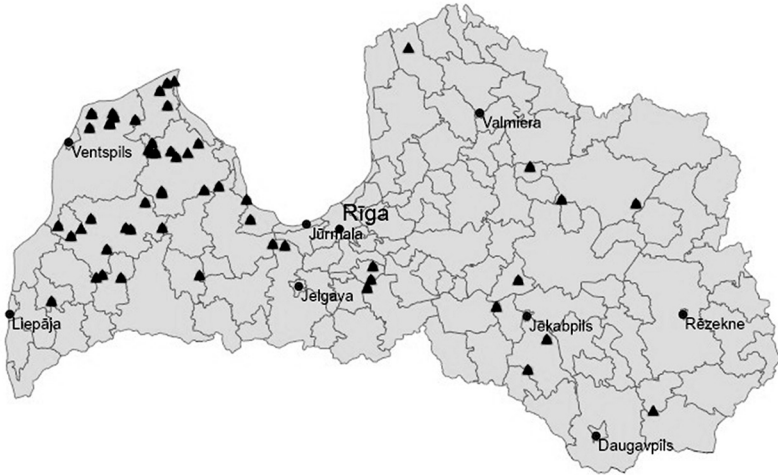
Nozīmes ziņā šajā rakstā netiek aplūkoti atvasinātie helonīmi (101 nosaukums), jo to semantika ir krietni sazarotāka — gan tā, kuru sniedz

motivētājvārds, gan nozīme, kas piemīt vārddarinātājam afiksam, kā arī derivatīvā nozīme jeb nozīme, ko atvasinājumam piešķir vārddarināšanas afikss (VPSV: 85). Savā ziņā iespējams runāt vēl arī par ceturto nozīmi, kuru noskaidrot iespējams vien tad, ja ir saglabājušās liecības par nosaukuma izvēles motivāciju no tiešajiem vietas nosaukuma darinātājiem. Tādējādi, piemēram, atvasinātā helonīma *Avotene* Zvārdes pag. motivācija var būt saistīta gan ar fiziogēogrāfisku objektu (avots), gan ar uzvārdu, gan arī mājvārdu vai kādu citu toponīmu. Milēnbaha–Endzelīna vārdnīcā atrodams arī šāds leksēmas *avotene* nozīmes skaidrojums — ‘avotzāle *Catabrosa aquatica*’ (ME I: 233). Var secināt, ka vietvārdu formālais iedalījums semantiskajās grupās „pēc auga nosaukuma“, „pēc dzīvnieka nosaukuma“ u. c. dažkārt neatspoguļo nosaukuma rašanās tiešo motivāciju.

Tikai nosacīti var pieņemt, ka arī salikteņi, ja to komponenti ir fiziogēogrāfiski apelatīvi un izcelsme nav saistīta ar kādu citu toponīmu, būtu uzskatāmi par onimizēšanās gadījumiem. Tādi nosaukumi ir, piemēram, *Dzirlejas* Balgales pag., *Ezerīnpurvs* Drustu pag., *Ezerpurvs* (2) Staburaga pag., *Stradu* pag., *Kalnurs* Valdgales pag., *Klāņpors* Tārgales pag., *Pūņpurs* Valdgales pag., *Undžavliekņa* Dundagas pag. u. c. Minētajos vietvārdos salikteņa otrs komponents lietots nomenklatūras vārda funkcijā. No 204 salikteņiem 54 nosaukumiem to pirmais komponents ir oikonīms, antroponīms, kā arī nenoskaidrotas izcelsmes vārds. Pārējie helonīmi, izņemot nosaukumus, kuros vērojams metaforisks nozīmes pārnēsums, varētu tikt uzskatīti par onimizēšanās gadījumiem. Lielākajā daļā salikteņu (piemēram, *Klāņpors* Tārgales pag., *Plančpurs* Staiceles pag., *Pūņpurs* Valdgales pag., *Tīreļpurvs* Remtes pag.) abi komponenti atbilst purvu un purvainu vietu nomenklatūras vārda statusam. Pastāv uzskats, ka kādreizējā nomenklatūras vārda iekļaušanās toponīma sastāvā tomēr būtu jāuzskata par specifisku onimizēšanās gadījumu (Balode 2005: 32).

2. attēlā rādīta izplatība helonīmu salikteņiem, kuru abi komponenti ir nomenklatūras vārdi vai fiziogēogrāfiski apelatīvi, un tā galvenokārt saistāma ar Ziemeļkurzemi — lībiskā dialekta Kurzemes izlokšņu apgabalu, kurā daudz aktīvāk nekā citur tikuši veidoti latviešu helonīmu salikteņi (par to plašāk sk. Rudzīte 2005: 63), kas arī nosaka salikteņu veidošanas produktivitāti šajā reģionā.

Pārējā Latvijas daļā substantīva konstrukciju salikteņi sastopami retāk, bet Latgales dienvidaustrumu daļā un gar Latvijas dienvidu robežu šis

2. attēls. Toponīmisko salikteņu, kuru abi komponenti ir nomenklatūras vārdi vai fiziogēogrāfiski apelaatīvi, izplatība (veidojusi autore, izmantojot ArcGIS online programmu, Envirotech datu slāņus, LĢIA datus).

helonīmu vārddarināšanas paņēmiens analizētajā materiālā nav novērots gandrīz nemaz.

Joprojām neskaidrs ir jautājums, vai par onimizēšanās gadījumiem uzskatāmas vārdkopas, kurās kā otrs komponents lietots nomenklatūras vārds, bet pirmais komponents ir kāds no purvu vai purvāju apelaatīviem: *Dumbļa pors* [uo] Elkšņu pag., *Lanciņu purvs* Kabiles pag., *Lankuča tīrs* Rucavas pag., *Lukstu purvs* Jaunpiebalgas pag., *Lukstu pļavas* (2) Drustu pag., Krapes pag., *Paltu purvs* Bārtas pag., *Palšu pors* Jumurdas pag., *Peisa pūrs* (2) Baltinavas nov., *Peizas purvs* Aizputes pag., *Pelces purvs* Saulkrastu pag., *Pelšu purvs* Vecumnieku pag., *Ploču purvs* [uo] (2) Vērgales pag., *Popāju* (visdrīzāk — *Puopāju*) tīrelis Olaines pag., *Pūņu purvs* Raiskuma pag., *Sūnākļa pūrs* Beberenes pag., *Tīreļa purvs* (2) Īvandes pag., Skrundas pag., *Tīreļu purvs* Apes pag. Samērā bieži kā ģenitīva vārdkopu pirmais komponents ticis lietots arī cits fiziogēogrāfisks apelaatīvs: *Ezera pope* (visdrīzāk — *puope*) Lielauces pag., *Ezera purvs* (5) Apes pag., Bārbeles pag., Sausnējas pag., Valmieras pag., Valles pag., *Kalna pors* Staiceles pag., *Kalna purvs* Gaujienas pag., *Kalvas purvs* Šķēdes pag., *Kāpu purvs* Tārgales pag., *Salas purvs* (3) Galgauskas pag., Ļaudonas pag., Stalbes pag., *Salu pors* Saukas pag., *Salu purvs* Viesītes

pag., *Strauta pors* [uo] Nīkrāces pag., *Upes purvs* Dzelzavas pag. un *Urgas purvs* Lodes pag. Šiem nosaukumiem vārdkopas pirmais komponents nereti ir kāds noteiktā teritorijā labi pazīstams un zināms objekts, kuru nav nepieciešams tuvāk paskaidrot, un nosaukuma pirmais komponents ir onimizējis. Zināmā mērā uz šo grupu attiecināmi arī nosaukumi *Aizpeisas purvs* Ošupes pag. un *Aizpuru purvs* Aizkraukles pag. Nomenklatūras vārda kā vārdkopas pirmā komponenta lietojums ir ticis aplūkots jau Georga Ģeruļa darbā *Senprūšu vietvārdi*, kurā autors, aprakstot baltu vietvārdu darināšanas īpatnības, ir atzīmējis, ka tādos vietvārdos kā *Linu- ezars*, *Dzelves- purvs* locījuma salikteņi ir sastopami visai bieži, taču diez vai tie dēvējami par pilnvērtīgiem nosaukumiem. Tie tiek lietoti gadījumos, kad trūkst konkrēta nosaukuma vai arī tas jau ir aizmirsies, un to galvenā pazīme ir tā, ka tie nav stingri noteikti. Ja šie nosaukumi kādu apstākļu dēļ saglabā esošo formu tā, ka vairs nav aizstājami ar citiem variantiem, tad arī turpmāk tie būtu uzskatāmi par tādiem locījumu salikteņiem kā, piemēram, lietuviešu val. *Girių laukas*. Vairumā gadījumu šādi nosaukumi tomēr kļūst par celma salikteņiem vai arī par nosaukumu saīsinātajām formām (*Kurznamen*), taču tas, pie kādiem nosacījumiem saglabājas locījuma saliktenis vai arī norisinās pārejas process uz saīsināto formu — vēl ir pētāms jautājums. Aprakstot pārejas procesu, G. Ģerulis norādījis, ka ne visi divcelmu vietvārdi noteikti kļūst par viencelma formām (kā, piemēram, prūšu vietvārds *Willekaym* > *Willen*), vērā ņemama ir arī vietvārda izcelsme (Gerullis 1922: 244–246).

Latvijas helonīmijā samērā bieži vērojama ģenitīva vārdkopu pārtapšana par salikteņiem un pat par pirmatnīgajiem nosaukumiem: *Tīrs purvs* > *Tīrspurvs* > *Tīrs* Dunikas pag. (oficiālais nosaukums LĢIA Vietvārdu datubāzē). Pastāv arī ģenitīva vārdkopu veidošanas tendence, piemēram, *Dziļūksnis* > *Dziļūksņa purvs* Amatas pag., un tā pārsvarā saistāma ar Vidzemi un Latgali.

Salīdzinot analizētā materiāla helonīmu oficiālos nosaukumus ar to paralēlajām formām (LĢIA Vietvārdu datubāzē — *citi nosaukumi*), tika noskaidrots, ka no 2072 nosaukumiem 133 helonīmiem pastāv arī cita nosaukuma forma (vārdkopa, saliktenis, atvasināts vai pirmatnīgs nosaukums). Ģenitīva vārdkopu pārtapšana par salikteņiem, kā arī atvasinātiem vai pirmatnīgiem nosaukumiem (nosacīti pieņemot, ka oficiālais nosaukums ir salīdzinoši jaunāks par citiem nosaukumiem), tika novērota lielākā daudzumā gadījumu (91 nosaukums) nekā pretējais process (42 nosaukumi).

3. Transtoponimizēšanās jeb vietvārda kategorijas maiņas process

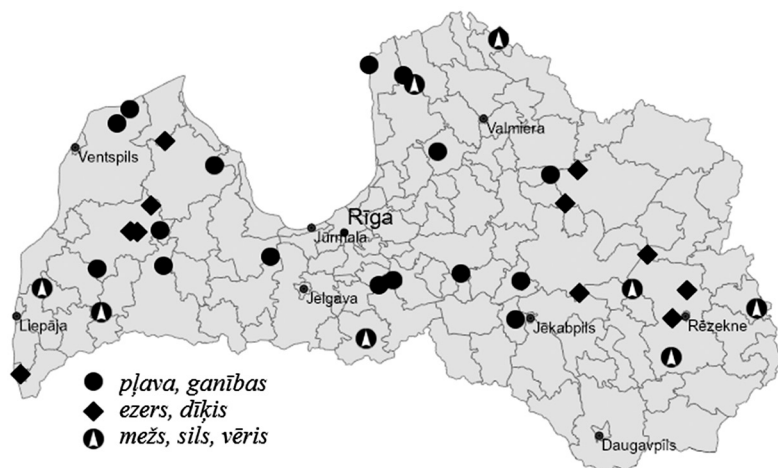
Transtoponimizēšanās jeb transtoponimizācija ir nozīmes pārnēsuma process, kurš tiek skaidrots kā vienas kategorijas īpašvārda pārtapšana par citas kategorijas īpašvārdu, piemēram, upes nosaukums (hidronīms) *Venta* > govsvārds (zoonīms) *Venta*. Uz vietvārdiem ir attiecināma transtoponimizēšanās jeb transtoponimizācija — transtoponimizācijas paveids, kurš saistīts ar vienas kategorijas vietvārda pārtapšanu par citas kategorijas vietvārdu, piemēram, *Auce* (upe) > *Auce* (pilsēta), dažos gadījumos šis process tiek saistīts ar jauna vietvārda darināšanu no citas kategorijas vietvārda, piemēram, *Rūja* > *Rūjiena* (VPSV: 409).

Helonīmu transtoponimizēšanās visbiežāk saistāma ar paša objekta vēsturiskajām izmaiņām. Rakstā aplūkotajiem helonīmiem transtoponimizēšanās būtu attiecināma uz salikteņu un vārdkopu otrā komponenta neatbilstību helonīmu grupai, respektīvi, ja otrais komponents ir nomenklatūras vārds, kurš skaidri norāda uz piederību pie citas vietvārdu kategorijas, piemēram, *Auzezers* Rendas pag., *Lapupe* Variņu pag. Nosaukumi, kuros, iespējams, vērojams metaforisks nozīmes pārnēsums (piemēram, *Govspēda* Ķekavas pag.), šajā rakstā netiek saistīti ar transtoponimizēšanos.

Salikteņos kā otri komponenti, kuri norāda uz piederību citai toponīmiskai kategorijai, ir sastopami šādi nomenklatūras vārdi: *dīķis*, *druva*, *ezers*, *pļava*, *rūcis*, *sala*, *sēklis*, *upe*, *valks*, *vīga*, *vads* un *vada*. Netiek aplūkoti apelaīvi, kuri tieši neatbilst purvu un purvainu vietu nomenklatūras vārdu grupai (piemēram, *cirte*, *posums* [uo]), taču pēc semantikas un lietojuma biežuma tomēr saistīti ar helonīmiem. Salikteņu adjektīva konstrukcijās kā otrs komponents ir ticis lietots arī apelaīvs *avots* un *lauks* (*Baltavots* [uo] Sausnējas pag., *Dižlauks* Sakas pag.).

Vārdkopās biežāk lietotie citas vietvārdu kategorijas apelaīvi ir *ezers*, *pļava*, *mežs*, *dīķis*, *sils*, *sala*. Pa vienam lietojumam ir šādiem apelaīviem: *kolka*, *vēris*, *skanste*, *ganības*, *klajums*, *birze*.

Aplūkotajos piemēros vietvārda nomenklatūras vārda nozīme neatbilst apzīmējamajam objektam, tādējādi rodas pamatots jautājums par šīs parādības rašanās cēloņiem. Dažreiz skaidrojums ir vienkāršs, piemēram, *pļava* nosaukta strauta vārdā, kurš šķērso *pļavu* (Balode 2005: 29). Līdzīgs skaidrojums varētu būt arī helonīmiem *Baltavots* Sausnējas pag. un *Vilkarūcis* Vectilžas

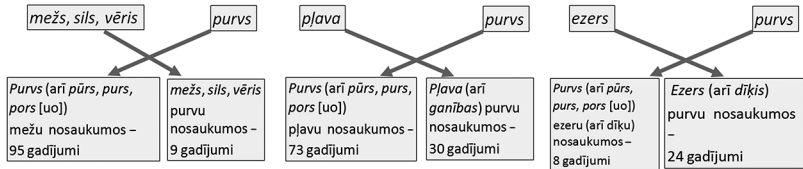

3. attēls. Helonīmos biežāk sastopamo citas toponīmiskās kategorijas nomenklatūras vārdu izplatība (veidojusi autore, izmantojot ArcGIS online programmu, Envirotech datu slāņus, LĢIA datus).

pag., tomēr lielākā daļa transtoponimizēšanās gadījumu, šķiet, saistāmi ar pārmaiņām, kuras laika gaitā skārušas pašu objektu.

Helonīmu, kuru saliktena vai vārdkopas otrais komponents ir kāds no apelaatīviem *ezers, dīķis, pļava, ganības, mežs, sils, vēris* un kurš norāda uz piederību pie citas vietvārdu kategorijas, izplatība rādīta 3. attēlā. Var secināt, ka helonīmos, kuros nomenklatūras vārds nav saistīts ar purvu semantiku, kā otrs komponents dominē hiperonīms *pļava*. Savukārt apelaatīvi *mežs, sils, vēris* sastopami samērā maz.

Transtoponimizējušies vietvārdi, kā redzams 3. att., samērā vienmērīgi sastopami daudzviet Latvijā, un, domājams, turpmākos pētījumos būtu vēlams padziļināti analizēt šādus helonīmus kā vietu nosaukumus, kuri sākotnēji (taču ne vienmēr) bijuši saistīti ar objekta pazīmēm, bet laika gaitā, mainoties arī pašiem objektiem, to sākotnējā nozīme izbalējusi, vietvārdiem kļūstot par prototipiskākiem īpašvārdiem, kas nosauc konkrētu vietu, kura zināma vien ierobežotam tuvumā dzīvojošu cilvēku lokam. Lauksaimniecībā izmantojamo mitrāko zemes nogabalu (tāpat kā pļavu un mežu) nosaukumu bieža maiņa varētu traucēt un radīt pārpratumus ikdienas saziņā un saimniekošanā, tādējādi kļūst saprotami iemesli, kādēļ, dabas vai cilvēku darbības ietekmē mainoties objekta kategorijai (purvs, pļava vai mežs), nosaukums mēdz saglabāties nemainītā formā.

4. attēls. Apelātīvi purvs, ezers, pļava un mežs citu toponīmisko kategoriju vietvārdos (LĢIA dati).

Transtoponimizācijas process ir attiecināms arī uz citām vietvārdu kategorijām, tāpēc darba autorei šķita lietderīgi šajā aspektā aplūkot arī tādas toponīmu grupas kā ezeru nosaukumus jeb limnonīmus, mežu nosaukumus jeb drimonīmus un pļavu nosaukumus jeb agroonīmus. Hiperonīmi *ezers* un *pļava* ir analizētajā helonīmu materiālā visbiežāk lietotie ar purvu semantiku nesaistītie nomenklatūras vārdi, hiperonīms *mežs*, tā paveida apzīmējumi (*sils*, *vēris*), veidojot salikteņus un vārdkopas, arī sastopami kā nomenklatūras vārdi. Ņemot vērā to, ka dabā robeža starp purvu, pārpurvojušos mežu vai pļavu bieži vien mēdz būt mainīga un nenoteikta, kā arī paša objekta pārmaiņas (piemēram, ezers > aizaudzis ezers > purvs), helonīmu, drimonīmu un agroonīmu pētniecība un analīze, domājams, būtu jāveic kompleksi, pēc vajadzības izcelsmes precizēšanai izmantojot arī limnonīmus. Kompleksas analīzes izmantošana būtu noderīga arī transtoponimizēšanās procesu izpētē. Kas līdzīgs ticis ievērots, piemēram, ģeogrāfes Otilijas Kovaļevskas darbā par bijušo Krāslavas rajonu, kur vienā sadaļā aplūkoti purvi, pļavas, ganības, tūrumi (Kovaļevska 1997, 128–149).

Vallija Dambe darbā par Blīdenes vietvārdiem apraksta līdzīgus procesus Blīdenes novada pļavu vārdos, kuri vairs pļavas neapzīmē, to vietā atrodami citi dabas objekti, turklāt starp pļavu vārdiem var atrast dažādus salikteņus, kas norāda, ka senatnē tur pļavu nemaz nav bijis, piemēram, salikteņi ar vārdu *-dīķis* (Dambe 2012a: 31). Mitrākos mežus Blīdenes novadā mēdz saukt par purviem, taču arī pāris lielas pļavas ir nosauktas parasti purviem dodamos vārdos (Dambe 2012a: 34–36).

Kā liecina vietvārdos lietotie citas toponīmiskās kategorijas nomenklatūras vārdi (skat. 4. att.), transtoponimizēšanās gadījumi ir samērā bieži sastopami gan purvu, gan ezeru, gan pļavu, gan arī mežu nosaukumos.

Mežu un pļavu nosaukumos⁴ leksēma *purvs* (arī *pūrs*, *purs* un *pors* [uo]) tikusi izmantota ievērojami biežāk, nekā helonīmos lietotās leksēmas *mežs*

⁴ Šeit aplūkoti visi LĢIA Vietvārdu datubāzē pieejamie mežu un pļavu nosaukumi.

(arī *sils* un *vēris*) un *plava* (arī *ganības*). Savukārt ezeru un purvu nosaukumos⁵ ir vērojama pretēja tendence — *ezers* (arī *diķis*) purvu nosaukumos atrodams 24 gadījumos, bet *purvs* ezeru nosaukumos sastopams tikai 8 gadījumos.

4. Metaforiskie nosaukumi latviešu helonīmijā

Par semantiskajiem vārddarināšanas paņēmieniem uzskata arī metaforu un metonīmiju, taču ne visi metaforiska nozīmes pārnesuma rezultātā radušies helonīmi ir droši ierindojami šajā grupā, jo ne vienmēr ir skaidri nosakāmas robežas starp tiešo vai pārnesto nozīmi.

Metaforiskie nosaukumi ir saistāmi ar semantisko vārddarināšanas paņēmieni, kuru izmanto, lai kādai vietai veidotu nosaukumu, vadoties no līdzības pēc izskata, krāsas, stāvokļa, funkcijas un citām pazīmēm. Latviešu un baltu toponīmijā šis paņēmiens ir salīdzinoši maz pētīts (Balode 2012: 9).

Metaforisks nozīmes pārnesums attiecināms uz helonīmiem *Labais purvs* Salas pag. un *Trakais purvs* Valkas pag. Purvu nosaukumu *Saltais purvs* Leimaņu pag., *Sapujušais pors* Kabiles pag., *Siltais pūrs* Žīguru pag. un *Siltie pūriņi* Žīguru pag. motivācijas pamatā varētu būt arī kādas ārēji uztveramas pazīmes. Vārdkopās kā pirmais komponents bieži ticis lietots krāsas apzīmējums, taču dažos gadījumos (piemēram, *Mellais purvs* (2) Lielauces pag., *Zvārdes pag.*, *Melnais lieknis* Zvārdes pag., *Melnais purvs* (9) Alsungas nov., *Apes pag.*, *Drustu pag.*, *Grobiņas pag.*, *Grundzāles pag.*, *Kazdangas pag.*, *Salas pag.*, *Vecsaules pag.*, *Vīrešu pag.*) nav vienkārši nosakāms, vai vārdkopā krāsas nosaukums ticis izmantots kā metaforisks pārnesums. Pastāv iespēja, it īpaši nosaukumiem, kuros pieminēta zilā un baltā krāsa, ka nosaukuma izvēli noteicis purva ainavā dominējošais krāsu tonis, piemēram, kāda auga ziedēšanas laikā. Lielākā daļa no vārdkopās lietotajiem otriem komponentiem, kas nav helonīmu nomenklatūras vārdi, domājams, nav ar metaforisku nozīmes pārnesumu, jo *ezers*, *mežs*, *plava*, *sils*, *birze*, *ganības* var apzīmēt arī purvu kā samērā mainīgu dabas objektu.

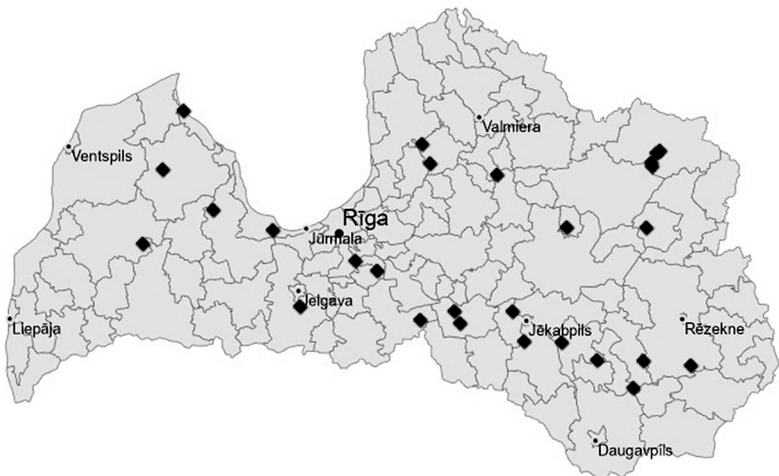
Nosaukumi *Govspēda* Ķekavas pag. un *Āžmugura* Ilzenes pag. varētu būt radušies metaforiska nozīmes pārnesuma rezultātā. Toponīmiskajā leksikā pastāv arī apelaatīvs *pēda*, ar kuru apzīmē nelielus reljefa pazeminājumus (LLVV VI₁: 582), un apelaatīvs *mugura* reljefa paaugstinājumu, to augšējās

⁵ Šeit aplūkoti visi LĢIA Vietvārdu datubāzē pieejamie ezeru un purvu nosaukumi.

daļas apzīmēšanai (ME II 661), kā arī apelaatīvs *aste*, kuru parasti lieto kāda dabas objekta (parasti pļavas) šauras un iegarenas daļas apzīmēšanai (Rapa 2013: 28). Ņemot vērā grūti nosakāmās robežas starp metaforu un metonīmi (nozīmes pārnēsumu uz savstarpējās sakarības pamata) un pašu objektu mainību laika gaitā, nedaudzie iespējamie metonīmiskie helonīmi pētījumā netika atsevišķi izdalīti.

Salīdzinoši lielāka un drošāk nosakāma metaforisko helonīmu daļa ir ar mitoloģiskajiem priekšstatiem saistīti nosaukumi, galvenokārt ģenitīva vārdkopas, tādēļ šī helonīmu daļa ir analizēta plašāk. Ņemot vērā lielo ģenitīva vārdkopu daudzumu analizētajā materiālā (1473 nosaukumi), mitoloģiskos priekšstatos balstītu metaforisko helonīmu absolūtais skaits ir salīdzinoši neliels – 21 nosaukums: *Elles pods* Baldones pag., *Elles purvs* (2) Daudzses pag., Straupes pag., *Pūķu purvs* Sēlpils pag., *Raganu purviņš* Annas pag., *Raganu purvs* Lapmežciema pag., *Raganu pūrs* Rugāju pag., *Roganu pūrs* Jaunannas pag., *Rūķu purvs* Sērenes pag., *Valla pūriņš* Jaunannas pag., *Valna pūrs* (2) Mākoņkalna pag., Sutru pag., *Vella pūriņš* Straupes pag., *Vella pūrs* Platones pag., *Vella purvs* Dzērbenes pag., *Velliņu purvs* Vārmes pag., *Velna purvs* (3) Kalna pag., Ķekavas pag., Malienas pag., *Velna ribas* Valles pag.

5. attēlā rādīta mitoloģiskos priekšstatos balstītu metaforisko helonīmu izplatība Latvijā. Materiālā tika iekļauti arī 6 salikto helonīmi: *Ellespurs*

5. attēls. Ar mitoloģisko pasaules uzskatu saistītu metaforisko helonīmu izplatība Latvijā (veidojusi autore, izmantojot ArcGIS online programmu, Envirotech datu slāņus, LĢIA datus).

Rojas nov., *Raganpurvs* Pūres pag., *Rogonpūrs* Pelēču pag., *Valnapūrs* Rušonas pag., *Vellpurvs* Ģibuļu pag., *Velnapurvs* Cesvaines pag.

Ar mitoloģisko pasaules uzskatu saistītie purvu nosaukumi galvenokārt vērojami reģionā ap Daugavu, Gaujas baseinā un nedaudz — Kurzemes ziemeļaustrumu daļā. Dienvidkurzemē, Latvijas austrumu pierobežā un Ziemeļvidzemē to praktiski nav. No iegūtajiem datiem var secināt, ka šādu helonīmu izplatība, domājams, nav atkarīga no dialektālām īpatnībām un to areālo iezīmju skaidrojumam būtu nepieciešams ņemt vērā ekstralingvistiskus faktorus.

Samērā neliels ir ar abstraktiem jēdzieniem saistītu metaforisko purvu nosaukumu daudzums — *Bada purvs* Valles pag., *Cerību tīrelis* Vecsaules pag., *Jaukumu purvs* Dzelzavas pag., *Nāves purvs* (2) Bilskas pag, Olaines pag., *Nāves sala* Salas pag., *Grēku purvs* Staiceles pag. Tomēr ar metaforas gadījumiem ir saistīts salīdzinoši neliels helonīmu kopums, un onimizēšanās uzskatāma par svarīgāko nozīmes pārmaiņu procesu purvu nosaukumos.

4. Secinājumi

Galvenie semantisko pārmaiņu cēloņi latviešu helonīmijā saistāmi ar onimizāciju jeb sugasvārda pārtapšanu par īpašvārdu. No 85 pirmatnīgajiem desubstantīvajiem helonīmiem, onimizējoties apelaīvam, radušies 80 nosaukumi, no kuriem 40 nosaukumi ir purvu un purvainu vietu apelaīvi.

Visai bieži salikteņu un vārdkopu otrs komponents (nomenklatūras vārds) neatbilst helonīmu semantikai, un tas uzskatāms par otru nozīmīgāko semantisko pārmaiņu procesu — transtoponimizāciju. Visbiežāk purvu nosaukumos ticis lietots hiperonīms *pļava* (iespējamie iemesli — purvu izmantošana ganībām, arī paša objekta pārmaiņas laika gaitā). Bieži ticis lietots arī hiperonīms *ezers*. Viens no cēloņiem varētu būt saistīts ar purvu rašanos, aizaugot ezeriem. Nosaukums savā sākotnējā formā var saglabāties arī tad, ja pats objekts mainījies vai pat izzudis, un tas ļauj spriest par noteiktas ģeogrāfiskas vietas apstākļiem, īpatnībām kādreiz agrāk.

Analizētajā materiālā ir salīdzinoši maz metaforisko helonīmu, reizēm nav iespējams noteikt, vai nosaukumā vērojams metaforisks nozīmes pārnesums vai arī nosaukuma rašanos motivējusi kāda ārēji uztverama pazīme. Neliels ir arī ar mitoloģisko pasaules uzskatu saistītu metaforisko helonīmu

skaitis — 21 nosaukums. To izplatības skaidrojumam būtu meklējami ekstralingvistiski cēloņi.

Helonīmijā visai bieži nosaukumiem, kuri sākotnēji (taču ne vienmēr) bijuši saistīti ar objekta pazīmēm, sākotnējā nozīme izbalējusi, vietvārdiem kļūstot par prototipiskākiem īpašvārdiem, kas nosauc konkrētu vietu, kura zināma vien ierobežotam tuvumā dzīvojošu cilvēku lokam. Par purviem nereti dēvēti arī lauksaimniecībā izmantojami mitrāki zemes nogabali, un to (tāpat kā pļavu un mežu) nosaukumu bieža maiņa var traucēt un radīt pārpratumus ikdienas saziņā un saimniekošanā. Tādējādi kļūst saprotami iemesli, kādēļ, dabas vai cilvēku darbības ietekmē mainoties objekta kategorijai (purvs, pļava vai mežs), nosaukums dažkārt var saglabāties nemainītā formā.

Kopumā var secināt, ka Latvijas helonīmi ir specifiska toponīmu kategorija un to analīze būtu veicama kompleksi, saistībā ar pļavu, tīrumu, ganību, mežu un ezeru nosaukumiem.

Avoti un literatūra

- Ābola, Mirdza. 2010. *Baltkrievu-latviešu, latviešu-baltkrievu vārdnīca*. Rīga: Latvijas Baltkrievu savienība.
- Balode, Laimute. 1985. Latvijas PSR ezeru nosaukumu sufiksālā derivācija. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis* Nr. 5, 46–64.
- Balode, Laimute. 2005. Par onimizāciju baltu hidronīmijā. *Baltu filoloģija* XIV (1), 25–36.
- Balode, Laimute. 2012. Metaforiskie hidronīmi Latvijā. *Baltistica* VIII, 9–17.
- Balode, Sarmīte. 2000. *Kalnecmpju pagasta Kalnamuižas daļas izloksnes apraksts*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Bērzkalns, Anatolijs. 2007. *Latgaļu volūdas vārdu krājums*. Rēzekne: Latgolas Kulturas centra izdevniecība.
- Bilkis, Laimutis. 1997. Lietuvių helonimai: termino teikimas, sąvoka, vieta toponiminėje sistemoje. *Lituanistica* 1 (29), 35–57.
- Bilkis, Laimutis. 2008. *Lietuvių helonimų daryba. Priesaginiai ir priesagietieji helonimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Bisenieks, Jānis. 2005. *Meža enciklopēdija*. Pieejams: <https://www.letonika.lv/groups/default.aspx?cid=36265&r=7&lid=36265&q=&h=0>
- Boiko, Kersti. 1993. *Baltijas jūras somu ģeogrāfiskie apelaīvi un to relikti Latvijas vietvārdos*. Disertācijas kopsav. filol. doktora grāda iegūšanai. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Breidaks, Antons. 2007. Augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu dialektālā leksika un tās vēsturiskie sakari. Antons Breidaks. *Darbu izlase* I. Sast. Ilga Jansone. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 39–239.
- Dambe, Vallija. 2012a. Blīdenes vietvārdi kā pagātnes liecinieki. Vallija Dambe. *Darbu izlase*. Sast. un zin. red. Ilga Jansone. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 27–72.

- Dambe, Vallija. 2012b. Ieskats Latvijas PSR hidronīmu semantikā. Vallija Dambe. *Darbu izlase*. Sast. un zin. red. Ilga Jansone. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 206–213.
- EH I–II = Endzelīns, Jānis, Hauzenberga, Edīte. *Papildinājumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai* 1.–2. sējums. Rīga, 1934–1946.
- Gerullis, Georg. 1922. *Die altpreussischen Ortsnamen*. Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter & Co.
- Hirša, Dzintra. 1987. Ieskats bij. Sarkanmuižas (resp. Ventas) pagasta toponīmijā. *Onomastikas apcerējumi*. Atb. red. Aina Blinkena. Rīga: Zinātne, 48–124.
- Kagaine, Elga. 2004. *Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Karulis Konstantīns. 1992. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. I–II sējums. Rīga: Avots.
- Kettunen, Lauri. 1938. *Livisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kovaļevska, Otilija. 1997. *Krāslavas rajons: Ģeogrāfisko nosaukumu vārdnīca*. Red. Lidija Leikuma. Rīga: LU Reģionālās ģeogrāfijas un toponīmikas zinātniskā laboratorija; VZD NMC Kartogrāfijas daļa.
- Laumane, Benita. 1987. Dažas Lejaskurzemes toponīmu vārddarināšanas un semantikas īpatnības. *Onomastikas apcerējumi*. Rīga, 125–169.
- Laumane, Benita. 2004. Reljefa apzīmējumi Lejaskurzēmē. *Mana novada valoda: Lejaskurzeme*. Rīga: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 229–262.
- Lie-La = *Lietuviešu-latviešu vārdnīca. Lietuvių-latvių kalbų žodynas*. Atb. red. Alberts Sarkanis. Rīga: Zinātne. 1995.
- LĢIA = Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūras Vietvārdu datubāze. Pieejama: https://vietvardi.lgia.gov.lv/vv/to_www.sakt
- LLVV = *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1.–8. sējums. Rīga: Zinātne. 1972–1996.
- Lopatins, Vladimirs, Lopatina, Ludmila. 2005. *Krievu-latviešu vārdnīca ar skaidrojumiem un piemēriem*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- LVV = *Latvijas vietvārdu vārdnīca*. III sējums (Paagļu–Piķu), V sējums (Pracirika–Puožu), VI sējums (R). Rīga: LU Latviešu valodas institūts. 2003, 2010, 2013.
- ME — Mīlenbahs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I–IV sējums. Rīga. 1923–1932.
- Rapa, Sanda. 2013. *Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi latviešu toponīmijā*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozares baltu valodniecības apakšnozarē. Rīga: Latvijas Universitāte. Pieejams: <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/4573>
- Rapa, Sanda. 2014. Vides apelatīvi latviešu toponīmijā. *Onomastikas pētījumi I: Vallijas Dambes 100. dzimšanas dienai veltītās konferences materiāli*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 108–121.
- Skorupa, Pavel. 2019. Semantic oppositions in Vilnius county toponyms. Vilniaus apskrities toponīmų semantinės opozicijos. *Acta Linguistica Lithuanica* 81, 139–159.
- Skorupa, Pavel. 2021. Motivation and semantics of the present-day Vilnius county toponym oppositions: the concept of the object's position in space. Dabartinės Vilniaus apskrities toponīmų opozicijų motyvacija ir semantika: objekto padėties erdvėje samprata. *Acta Linguistica Lithuanica* 84, 254–282.

- Sviderskienė, Dalia. 2016. Sudurtinių Marijampolės apskrities helonimų motyvacija. *Acta Linguistica Lithuanica* 75, 43–273.
- Sviderskienė, Dalia. 2017. Sudėtinių Marijampolės apskrities helonimų motyvacija. *Acta Linguistica Lithuanica* 77, 78–102.
- Sviderskienė, Dalia. 2019. Priesaginių Marijampolės apskrities helonimų motyvacija. *Acta Linguistica Lithuanica* 81, 110–140.
- Sviderskienė, Dalia. 2022. Utenos apskrities Anykščių valsčiaus (1935–1937) helonimų motyvacija. *Lituanistica* 1, 43–65.
- Vanagas, Aleksandras. 1981. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius: Mokslas.
- VPSV 2007 = *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Vulāne, Anna. 2013. Lietvārda derivatīvais raksturojums. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 212–262.

Anita Paidere
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
Visvalža iela 4a, LV-1050, Rīga, Latvija
anitapaidere@inbox.lv

SUMMARY

Semantic Changes in Latvian Helonymy

Anita PAIDERE

The article analyzes semantic changes in Latvian helonymy: names of bogs, marshes, and swamps. Onymization and transtoponymization are identified as the semantic techniques of word-formation used most commonly in Latvian helonyms. Thus, the investigation showed that 80 out of 85 well-known primary helonyms are formed in the process of onymisation i.e. the conversion of common nouns into proper names, and 40 of them have the meaning of bogs and swamps. Most of the primary helonyms belong to the layer of the Baltic inherited lexicon, and their semantics are mainly related to the physiogeographic characteristics of the site.

There are relatively few metaphorical helonyms in the material analyzed, and sometimes it is not possible to determine whether the helonym has a metaphorical transfer of meaning or whether the creation of the name has been motivated by an externally perceptible feature. The material analyzed also contains a relatively small number (21) of metaphorical helonyms related to the mythological worldview. Their distribution is quite pronounced in the region around the Daugava, and extralinguistic causes are likely to be the explanation.

In the material analyzed quite often the second component of compound and word-group helonyms does not correspond to the semantics of helonyms. The original form of the name can be retained even if the object itself has changed or has even disappeared. In the article, these cases are associated with transtoponymization, or a change of place name category. Helonyms are a specific category of toponyms, and their analysis should be done by also taking into consideration the names of meadows, forests and lakes.